

*DAWID MAKOWSKI*¹

Akademia Katolicka w Warszawie – Collegium Bobolanum

d.makowski472@gmail.com

ORCID: orcid.org/0009-0003-6007-0393

NADZWYCZAJNE FUNKCJE WIERNYCH ŚWIECKICH W LITURGII MSZALNEJ

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2024.018>

Streszczenie

Artykuł porusza problematykę nadzwyczajnych funkcji wiernych świeckich w liturgii mszalnej. Tekst publikacji został podzielony na dwie części tematyczne. Pierwsza z nich dotyczy teologii posługiwania świeckich w liturgii. W niej zawarto wzmianki na temat teologicznych podstaw służby świeckich, wyrażanej poprzez wykonywanie poszczególnych czynności liturgicznych. Wskazano w nim również na istotę czynnego udziału w liturgii. Druga natomiast przedstawia nadzwyczajne funkcje świeckich we Mszy św. Pozwala ona dostrzec ramy, w których Kościół dopuszcza – na zasadzie wyjątku lub tymczasowo – poszczególnych wiernych do wykonywania niektórych istotniejszych czynności liturgicznych. Dzięki temu daje się dostrzec nie tylko dlaczego, ale również w jaki sposób świeccy mogą być angażowani w sprawowanie Najświętszej Ofiary.

Słowa klucze: liturgia, laikat, funkcje liturgiczne, teologia, prawo liturgiczne

¹ Dawid Makowski, członek Komisji Liturgicznej Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej, student teologii na Akademii Katolickiej w Warszawie – Collegium Bobolanum.

*EXTRAORDINARY LAY FUNCTIONS DURING MASS***Abstract**

The article discusses the issue of the extraordinary functions of the lay faithful at the Mass liturgy. The paper is divided into two parts. The first concerns the theology of the ministry of the laity in the liturgy. It contains references to the theological basis of the ministry of the laity as expressed through the performance of particular liturgical actions. It also points at the essence of the active participation in the liturgy. The latter, on the other hand, presents the extraordinary functions of the laity at Mass. It makes it possible to see the framework in which the Church allows - on an exceptional or temporary basis - individual faithful to perform some of the more important liturgical actions. It provides a glimpse not only of why but also how the laity may be involved in the celebration of the Holy Sacrifice.

Key words: Liturgy, laity, liturgical functions, theology, liturgical law

Sobór Watykański II (1962–1965) w Konstytucji o Liturgii Świętej *Sacrosanctum Concilium* z 4 grudnia 1964 roku wskazał na to, że świeccy wypełniają prawdziwe czynności liturgiczne². Sprawowanie przez osoby świeckie (kobiety i mężczyźni) poszczególnych funkcji liturgicznych (*munus*), jest ukazaniem piękna Kościoła³. Jest to o tyle istotne, o ile wskazują one na niezwykle ważny fakt uczestnictwa wszystkich wiernych w kapłańskiej misji Chrystusa na mocy sakramentu chrztu św.⁴ Udział w Eucharystii jest bowiem najważniejszą czynnością, do której wykonywania upoważnienia otrzymane posłannictwo, nabyte na chrzcie⁵. Liturgia eucharystyczna jest natomiast jedną z kilku celebracji liturgicznych, w których świeccy mogą brać czynny udział (*participatio activa*), wykonując w niej swoje własne lub zastępcze czynności liturgiczne, dzieląc się ze wspólnotą swoimi charyzmatami⁶.

Podstawowym udziałem w liturgii każdego wierzącego jest więc m.in. czynna obecność (*participatio actuosa*) podczas celebrowanego misterium⁷. Takie uczest-

² Zob. KL 29.

³ Por. S. Szczepaniec, *Posługi liturgiczne w zgromadzeniu liturgicznym*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 40, (1987), 6, s. 535.

⁴ Zob. KK 31.

⁵ Por. W. Przeczwski, *Udział wiernych w kapłaństwie Chrystusa*, w: *Msza Święta – rozumieć, aby lepiej uczestniczyć*, red. J. Hadalski, Poznań 2013, s. 100.

⁶ Por. D. Bourgeios, *Duszpasterstwa Kościoła*, Poznań 2001, s. 182.

⁷ Różnica pomiędzy „*participatio activa*” a „*participatio actuosa*”, wyrażanych w języku polskim za pomocą tego samego sformułowania „czynnego udziału”, polega na tym, że w myśl drugiego

nictwo wyraża się w zewnętrznym wykonywaniu poszczególnych czynności (przyjmowaniu konkretnych postaw ciała, dokonywaniu pewnych gestów, wypowiedaniu słów modlitw itd.), które są z kolei wynikiem wewnętrznego aktu⁸. Jest to forma uczestnictwa wspólnego dla każdego, kto stanowi jednostkę zgromadzenia liturgicznego. Przy tym, istnieją też szczegółowe czynności liturgiczne, niewiążące się z przyjmowaniem posługi (*ministerium*), które Kościół powierza odpowiednio przygotowanym do tego świeckim⁹. Te z kolei dzielą się na zwyczajne (*ordinaria*) i nadzwyczajne (*extraordinaria*). Jako że na temat czynności zwyczajnych wiele już napisano, uwaga niniejszego tekstu skupi się na tej drugiej grupie funkcji.

Celem niniejszego artykułu stanie się zatem przedstawienie zagadnienia nadzwyczajnych funkcji wiernych świeckich w liturgii mszalnej. Zostanie to uczynione ze względu na potrzebę systematycznego wyjaśnienia roli wiernych świeckich w liturgii pod kątem tych czynności, które mogą oni wykonywać w formie zastępczej, okazjonalnej ze względu na brak odpowiedniego usługującego lub duchownego. Treść publikacji zostanie więc podzielona na dwie części tematyczne. W pierwszej z nich zostanie ukazana teologia służby wiernych świeckich w Kościele, a uwaga drugiej skupi się na zagadnieniu czynności zastępczych, możliwych do wykonania przez świeckich. Całość artykułu zostanie zwieńczona zakończeniem.

I. TEOLOGICZNY ASPEKT SŁUŻBY WIERNYCH ŚWIECKICH W LITURGII

Na wstępie tego rozdziału publikacji warto zaznaczyć, że jeszcze do niedawna panowało przeświadczenie, iż wszystkie rodzaje czynności liturgicznych winni byli spełniać duchowni¹⁰. Było to związane z klerykalizacją posług kościelnych, która miała miejsce we wczesnym średniowieczu¹¹. Z biegiem czasu jednak Kościół zaczął powoli rozwijać swoją naukę nie tylko na temat istoty urzędów kościelnych niższych od diakonatu, ale także nad samym zagadnieniem posłannictwa świeckich

wchodzi w wewnętrzne przeżycie, a więc bardziej konstytutywne uczestniczenie w liturgii, podczas gdy w myśli pierwszego znajdują się wszelkie formy aktywności liturgicznej (mówienie, śpiewanie, wykonywanie czynności itd.).

⁸ Zob. H. Sobeczko, *Podstawy wewnętrzne i zewnętrzne w czynnym uczestnictwie wiernych we mszy świętej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 42, (1989) 3, s. 207–244.

⁹ Szeroko na temat różnicy pomiędzy „posługą” (*ministerium*) a „funkcją” (*munus*), zob. D. Makowski, *Posługi współczesnego Kościoła*, Kraków 2023, s. 23–27.

¹⁰ Zob. T. Szwagrzyk, *Ministrant do Mszy św. i jego ubiór*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 10, (1957), 4–5, s. 317.

¹¹ Por. M. Kołodziej, *Zgromadzenie liturgiczne w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego*, Wrocław 2016, s. 116.

w Kościele. W sposób szczególny zagadnienie to zostało poruszone w wydanej 29 czerwca 1943 roku encyklice *Mystici Corporis* papieża Piusa XII (†1958), która wskazywała na teologię instytucjonalnego charakteru Kościoła¹². Wydanie tego dokumentu było o tyle istotne, o ile wpłynął on na późniejsze orzeczenia soborowe na temat laikatu.

Powolny, ale jednak zdecydowany rozwój refleksji Kościoła nad zagadnieniem obecności świeckich w Kościele był dostrzegany przez wielu hierarchów, wysyłających od 29 maja 1959 roku do Papieskiej Komisji Przygotowawczej Soboru Ekumenicznego swoje wota dotyczące tematów przyszłych obrad¹³. Nic więc dziwnego, że szczególnie rodzaj refleksji Soboru Watykańskiego II dotyczył zagadnienia laikatu w Kościele. Pewnego rodzaju kluczem do odczytania soborowej nauki o świeckich we wspólnocie eklezyjalnej jest rozumienie chrztu św. jako źródła specyficznego posłannictwa ludzi świeckich¹⁴. To właśnie oni, zjednoczeni z przewodzącym im duchowieństwem jako zgromadzenie liturgiczne, będące społecznością ochrzczonych zebranych w celu sprawowania czynności kultycznych, stanowią „liturga”¹⁵. Choć nie wszyscy pełnią te same czynności, gdyż niektórym zostały udzielone szczególnego rodzaju funkcje w zgromadzeniu (wynikające z przyjętej posługi czy święcenia), to jednak każdy z nich wnosi pewien wkład w celebrację liturgiczną¹⁶. Jest to zarówno ich prawo, jak i obowiązek¹⁷. Wynika to z faktu przyjęcia pierwszego sakramentu inicjacji chrześcijańskiej, który umożliwia człowiekowi owocne uczestniczenie w liturgii. Chrzt jest bowiem źródłem posług i darów¹⁸.

Liturgia stanowi źródło i szczyt życia Kościoła, gdyż z niej wypływa i do niej zdąża każda działalność apostolska wierzących¹⁹. W ten sposób nie tylko duchowni, ale i świeccy spełniają specyficzną misję względem świata, wskazując na Boga w każdym miejscu ich przebywania²⁰. Siłę do tego rodzaju apostołstwa świeccy czerpią z liturgii, w której dokonuje się anamneza misterium paschalnego, ciągle

¹² Por. T. Gogolewski, *Nauka o mistycznym ciele Chrystusa w świetle nowej Konstytucji Dogmatycznej o Kościele*, „Collectanea Theologica”, 36, (1966), 1–4, s. 96–98.

¹³ Por. V. Noé, *Nel 20° anniversario della „Sacrosanctum Concilium”*. *Storia della Costituzione Liturgica punti di riferimento*, „Notitiae”, 20, (1983), 5, s. 252.

¹⁴ Zob. KK 31.

¹⁵ Por. KKK 1144.

¹⁶ Por. S. Szczepaniec, *Posługiwanie świeckich w liturgii. Zasady ogólne*, „Roczniki Teologiczne”, 68, (2001), 8, s. 113.

¹⁷ Zob. Sacra Congregatio Rituum, *Instructio de musica in Sacra Liturgia „Musicam sacram”*, AAS 59, (1967), s. 304 (nr 15).

¹⁸ Por. W. Bołoz, *Eklezjalne aspekty moralności chrześcijańskiej*, Kraków 1992, s. 119.

¹⁹ Por. KL 10.

²⁰ Zob. A. Kubiś, *Sakramentalna struktura Kościoła w schematach przygotowawczych II Soboru Watykańskiego*, „Analecta Cracoviensia”, 9, (1977), s. 251–252.

kształtującego uczestników świętych obrzędów²¹. Istotnym jest tu dostrzeżenie, że żadne działanie świeckich w Kościele nie może być czynione w oderwaniu od liturgii, gdyż podział na życie liturgiczne i pozaliturgiczne nie istnieje²². Liturgia jako „miejsce” przeobstwienia człowieka daje mu możliwość przyczyniania się do zbawienia świata, poprzez zanoszenie orędzia odkupienia do innych ludzi²³. Działalność tego rodzaju w oderwaniu od liturgii jest nie tylko niemożliwa, ale nawet trudna do wyobrażenia.

II. NADZWYCZAJNE FUNKCJE ŚWIECKICH W LITURGII MSZALNEJ

Znając już teologiczny wymiar służby świeckich w liturgii, należy zagłębić się w ich nadzwyczajne funkcje związane z celebrowaniem Mszy św. Współcześnie obowiązujące *Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego* wskazuje na trzy rodzaje funkcji liturgicznych: pierwsze z nich wynikają z przyjętych święceń, drugie dotyczą ludu Bożego jako ogółu wiernych, trzecie zaś są szczególnymi czynnościami przeznaczonymi dla poszczególnych osób świeckich ze zgromadzenia liturgicznego²⁴. W ten sposób zarysowuje się jego różnorodność²⁵.

Jak Msza św. dzieli się na dwie główne części, tak też czynności świeckich dzielą się na dwie posługi: lektoratu i akolitu. To właśnie im (pierwszorzędnie) powierza się służbę do Mszy św.²⁶ Ich czynności, jakimi są: niesienie krzyża, świec, kadzielnicy, chleba, wina i wody (są to czynności własne akolity) oraz wykonywanie czytań mszalnych (jest to czynność własna lektora). Inni świeccy mogą pełnić te zadania tylko w przypadku nieobecności lektorów i akolitów²⁷. Zdaje się, że czynnościami niepowiązanymi z wyżej wspomnianymi dwiema posługami są funkcje psalterzysty, chóru czy śpiewaków, kantora czy dyrygenta chóru, zakrystiana, komentatora, zbierającego składkę w kościele i dbającego o porządek wewnątrz kościoła, a także ceremoniarza²⁸. O włączeniu świeckich do tych funkcji w parafiach, jak również o zezwoleniu na zastępowanie nieobecnych

²¹ Zob. J. J. Janicki, *Uczestnictwo wiernych w paschalnym misterium*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 52, (1999), 1, s. 44–49.

²² Szeroko na ten temat, zob. D. Bourgeois, dz. cyt., s. 318–324.

²³ Zob. M. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999, s. 260.

²⁴ Por. *Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, Institutio Generalis Missalis Romani*, Roma 2008, nr 91–107.

²⁵ Por. KPK, kan. 899, § 2.

²⁶ Por. *Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum*, dz. cyt., 98–99.

²⁷ Prawodawca jest tutaj precyzyjny: „Deficiente acolytho instituto [...] Deficiente lectore instituto [...]”. Tamże, nr 100–101.

²⁸ Por. Tamże, 102–106.

lektorów i akolitów przez innych wiernych, może decydować proboszcz lub rektor danej świątyni²⁹.

Kiedy zatem nie ma lektora, czynność odczytania lekcji mszalnych (poza Ewangelią) może zostać powierzona innej osobie świeckiej³⁰. Zgodnie z obowiązującymi normami Kościoła, jest to jedyna forma ingerencji osób świeckich, które nie są lektorami ustanowionymi, we własne funkcje urzędu lektora³¹. Jest o tyle istotne, o ile praktyka wnoszenia ewangeliarza przez kogoś, kto nie jest diakonem lub lektorem ustanowionym, jawi się jako błąd³². Stanowi to pokłosie niezrozumienia różnicy pomiędzy obrzędami ustanowień i błogosławieństw, o której w 2 października 2007 roku wzmiankowała Konferencja Episkopatu Polski³³.

Gdy natomiast nieobecny jest akolita, jego czynności mogą przejąć inni ministranci, którzy w jego zastępstwie będą służyli do Mszy św. poprzez spełnianie czynności przy ołtarzu oraz przy miejscu przewodniczenia³⁴. Takimi czynnościami są: noszenie kadzielnicy, krzyża, świec, przygotowanie ołtarza, a także podawanie księgi (i mikrofonu) oraz dzwonienie dzwonekami³⁵. Nie wydaje się jednak, aby wśród tych czynności była funkcja manduktora. Posoborowe prawo liturgiczne przypisywało tę funkcję najpierw subdiakonowi, a następnie – po odnowie niższych święceń – zastrzegło ją diakonowi³⁶. Istnieje wprawdzie odpowiedź na zapytanie z 1965 roku, w którym opowiedziano się za tym, że ceremoniarz nie będący diakonem może pomagać przy księdze, gdy inne czynności diakońskie uniemożliwiają diakonowi w danej chwili asystować przy mszale, ale zapis ten nie otrzymał mocy

²⁹ Por. Tamże, 107.

³⁰ Por. *Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II in auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo Lectionum Missæ*, editio typica altera, Libreria Editrice Vaticana, Romæ 1981, 51–52.

³¹ Por. *Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum*, dz. cyt., 101.

³² O takiej czynności prawo liturgiczne wzmiankuje jedynie w kontekście posług diakona i lektora, pozostawiając zawsze możliwość używania ewangeliarza w mszach bez ich udziału, precyzując, że w takiej sytuacji księga ta winna zostać położona na mienie ołtarza przed rozpoczęciem procesji. Zob. *Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum*, dz. cyt., 117, 120 i 172; *Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II in auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. Evangeliarium pro diebus præsertim dominicis et festis*, Libreria Editrice Vaticana, Romæ 2000, 22.

³³ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja w sprawie udzielania posług lektora i akolity świeckim mężczyznom*, Warszawa 2007, 10.

³⁴ Por. Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania Episkopatu Polski po ogłoszeniu nowego wydania Ogólnego Wprowadzenia do Mszału Rzymskiego*, 2005, 52.

³⁵ Por. Komisja Liturgiczna przy Komisji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Konferencji Episkopatu Polski, *Ceremoniał Wspólnoty Parafialnej*, 2016, s. 54–76.

³⁶ Por. *Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum*, dz. cyt., 179.

prawnej i funkcjonował jako wskazanie, odnosząc się swoją treścią do rytu z 1965 roku.³⁷

Inną kwestią jest jednak zagadnienie nadzwyczajnego szafowania Komunią św. przez akolitów i pozostałych świeckich, spośród których to właśnie akolici mają pierwszeństwo do tego rodzaju funkcji liturgicznej³⁸. Wynika to z faktu pełnienia przez akolitów urzędu kościelnego, przez co Kościół zezwala na to, aby w szczególnie uroczystych celebracjach stali oni przy ołtarzu z chlebem w patenach, który w trakcie modlitwy eucharystycznej zostanie konsekrowany przez celebransa³⁹. Szafarze nadzwyczajni Komunii św. mogą pełnić czynność komunikowania wiernych w szczególnych okolicznościach, gdy nie mogą tego dokonać szafarze wyświęceni⁴⁰. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów w Instrukcji *Redemptionis Sacramentum* z 25 marca 2004 roku podkreśliła, że taka funkcja jest dodatkowa oraz tymczasowa i powinna być obecna w liturgii jedynie w sytuacjach cechujących się prawdziwą koniecznością skorzystania z takiej pomocy⁴¹. Prawodawca wskazał przy tym, że nadzwyczajny szafarz Komunii św. może wypełniać swoją funkcję w przypadku nieobecności szafarza zwyczajnego, a przy jego obecności jedynie wtedy, gdy liczba przystępujących do Komunii jest znaczna i celebrazja mogłaby się przeciągać lub gdy szafarz zwyczajny miałby trudność związaną z komunikowaniem wiernych (np. gdy jest chory lub w podeszłym wieku)⁴².

³⁷ Por. Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia, *Responsa ad dubia*, "Notitiae", 1–4, (1965), s. 141 (nr 69). Szeroko na temat Mszy św. w 1965 r., zob. D. Makowski, *Liturgia z 1965 r. jako odpowiedź na zalecenia soborowej Konstytucji o Liturgii Świętej – Aspekt liturgii mszalnej*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 32, (2023), 4, s. 29–39.

³⁸ „Deficiente acolytho instituto, ad servitium altaris et in adiutorium sacerdotis et diaconi deputari possunt ministri laici qui crucem, cereos, thuribulum, panem, vinum, aquam deferunt, vel etiam ad sacram Communionem distribuendam deputantur ut ministri extraordinarii”. Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, dz. cyt., 100.

³⁹ Por. Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Guida per le grandi celebrazioni*, Roma 2014, 26.

⁴⁰ Por. C. Krakowiak, *Święcenia niższe. Posługi i funkcje wiernych świeckich w liturgii*, Lublin 2019, s. 116.

⁴¹ Por. Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Instructio de quibusdam observandis et vitandis circa sanctissimam Eucharistiam*, AAS 96, (2004), s. 591 (nr 151).

⁴² „Extraordinarius enim sacrae Communionis minister poterit Communionem ministrare solummodo cum Sacerdos vel Diaconus desunt, cum Sacerdos debilitate vel propecta aetate vel alia vera causa impeditur vel cum fidelium ad Communionem accedentium numerus tantus est, ut ipsa Missae celebratio nimis protrahatur. Quod tamen ita intendatur, ut causa omnino insufficiens erit prolongatio brevis, secundum rerum et culturae loci adiuncta”. Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Instructio de quibusdam observandis et vitandis circa sanctissimam Eucharistiam*, „Acta Apostolica Sedis”, 96, (2004), s. 593 (nr 158).

ZAKOŃCZENIE

Możliwość wykonywania przez świeckich pewnych czynności zastępczych w zgromadzeniu liturgicznym jest pokłosiem posoborowej refleksji nad laikatem w Kościele, który pragnie szerokiego włączania wiernych w celebrację liturgiczną⁴³. To właśnie oni mogą wyjść naprzeciw potrzebom danej wspólnoty, zastępując lub wspomagając odpowiednich posługujących w spełnianiu przez nich ich własnych czynności, wykonując jednak tylko to, na co im pozwala prawo liturgiczne⁴⁴. Nic więc dziwnego, że prawodawca wymaga od nich odbycia formacji potrzebnej do właściwego wykonywania powierzonych zadań⁴⁵.

Problematyczna jest jednak sytuacja, w której funkcje z natury zastępcze stają się jedynymi czynnościami liturgicznymi znanymi we wspólnocie kościelnej. Ma to miejsce między innymi wtedy, gdy parafia obfituje w znaczną liczbę ministrantów słowa Bożego czy nadzwyczajnych szafarzy Komunii św., lecz nie posiada nikogo z posługą, a więc żadnego lektora i akolity⁴⁶. Zdaje się więc, że potrzeba dzisiaj formowania służby liturgicznej pod takim kątem, aby ukazywać jej członkom, iż w pewnym momencie mogą otrzymać od Kościoła udział w stałym posługiwaniu jako lektor czy akolita⁴⁷. Rodzi się tu jednak pytanie: czy jednak ktokolwiek z formatorów ma dzisiaj przed sobą taką perspektywę?

Bibliografia

Blachnicki F., *Koncepcja formacji służby liturgicznej w świetle dekretu „Ministeria quaedam”*, „Collectanea Theologica”, 43, (1973), s. 87–89.

Bourgeios D., *Duszpasterstwa Kościoła*, Poznań 2001.

Bołoz W., *Eklezjalne aspekty moralności chrześcijańskiej*, Kraków 1992.

Celary I., A., *Uczestnictwo wiernych świeckich w celebracji Eucharystii w świetle instrukcji „Redemptionis sacramentum”*, „Studia Warmińskie”, 43, (2006), 253–260.

Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Guida per le grandi celebrazioni*, Roma 2014.

Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Institutio Generalis Missalis Romani*, Roma 2008.

⁴³ Por. C. Krakowiak, dz. cyt., s. 136.

⁴⁴ Por. Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, dz. cyt., 91.

⁴⁵ Por. KPK, kan. 231, §1.

⁴⁶ Zob. D. Makowski, dz. cyt., s. 149–152.

⁴⁷ Por. F. Blachnicki, *Koncepcja formacji służby liturgicznej w świetle dekretu „Ministeria quaedam”*, „Collectanea Theologica”, 43, (1973), s. 87–88.

Congregatio de Culto Divino et Disciplina Sacramentorum, *Instructio de quibusdam observandis et vitandis circa sanctissimam Eucharistiam*, AAS 96, (2004), s. 549–601.

Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia, *Responsa ad dubia*, „Notitiæ”, 1–4, (1965), s. 141.

Dyduch J., *Udział świeckich w kulcie liturgicznym w świetle Kodeksu Prawa Kanonicznego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 38, (1985), 1, s. 16–28.

Gogolewski T., *Nauka o mistycznym ciele Chrystusa w świetle nowej Konstytucji Dogmatycznej o Kościele*, „Collectanea Theologica”, 36, (1966), 1–4, s. 93–111.

Janicki J. J., *Uczestnictwo wiernych w paschalnym misterium*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 52, (1999), 1, s. 44–49.

Katechizm Kościoła Katolickiego, wyd. 2 (popr.), Poznań 2020.

Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań 1983.

Kołodziej M., *Zgromadzenie liturgiczne w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego*, Wrocław 2016.

Komisja Liturgiczna przy Komisji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Konferencji Episkopatu Polski, *Ceremoniał Wspólnoty Parafialnej*, 2016.

Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja w sprawie udzielania posług lektora i akolity świeckim mężczyznom*, Warszawa 2007.

Konferencja Episkopatu Polski, *Wskazania Episkopatu Polski po ogłoszeniu nowego wydania Ogólnego Wprowadzenia do Mszału Rzymskiego*, 2005.

Kubiś A., *Sakramentalna struktura Kościoła w schematach przygotowawczych II Soboru Watykańskiego*, „Analecta Cracoviensia”, 9, (1977), s. 237–290.

Kunzler M., *Liturgia Kościoła*, Poznań 1999.

Makowski D., *Liturgia z 1965 r. jako odpowiedź na zalecenia soborowej Konstytucji o Liturgii Świętej – Aspekt liturgii mszalnej*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 32, (2023), 4, s. 29–39.

Makowski D., *Posługi współczesnego Kościoła*, Kraków 2023.

Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum. Evangelium pro diebus praesertim dominicis et festis, Romae 2000.

Missale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum. Ordo Lectionum Missae, editio typica altera, Romae 1981.

Noé V., *Nel 20° anniversario della „Sacrosanctum Concilium”. Storia della Costituzione Liturgica punti di riferimento*, „Notitiæ”, 20, (1983), 5, s. 253–269.

Przeczewski W., *Udział wiernych w kapłaństwie Chrystusa*, w: *Msza Święta – rozumieć, aby lepiej uczestniczyć*, red. J. Hadalski, Poznań 2013, s. 97–100.

Sacra Congregatio Rituum, Instructio de musica in Sacra Liturgia „Musicam sacram”, AAS 59, (1967), s. 300–320.

Sobeczko H., *Podstawy wewnętrzne i zewnętrzne w czynnym uczestnictwie wiernych we mszy świętej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 42, (1989), 3, s. 207–244.

Szczepaniec S., *Posługi liturgiczne w zgromadzeniu liturgicznym*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 40, (1987), 6, s. 534–541.

Szwagrzyk T., *Ministrant do Mszy św. i jego ubiór*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 10, (1957), 4–5, s. 317–322.